SOLIQ TIZIMIDAGI RISKLARNI ANIQLASH VA ULARNI OLDINI OLISH MEXANIZMLARI

Bo`riqulov Manuchehr Xidoyatulloyevich
Bank moliya akademiyasi magistranti

Received: 14.09.2025
Revised: 15.09.2025
Accepted: 17.09.2025

Keywords:

Tax system, risks, tax threats, tax control, shadow economy, digitalization, audit, taxation, economic development, tax compliance.

Ключевые слова: налоговая система, риски, налоговые угрозы, налоговый контроль, теневой сектор экономики, цифровизация, аудит, налогообложение, экономическое развитие, налоговая дисциплина.

Kalit so‘zlar: Soliq tizimi, risklar, soliq xavflari, soliq nazorati, yashirin iqtisodiyot, raqamlashtirish, audit, soliqqa tortish, iqtisodiy rivojlanish, soliqqa rioya qilish.

Abstract. This article analyzes the risks within the tax system, as well as the mechanisms for their identification and prevention. The effective functioning of the tax system plays an important role in ensuring the stability of the state budget. The article examines key risks such as illegal activities of taxpayers, the shadow economy, and shortcomings in tax legislation. Additionally, methods for detecting risks and ways to reduce them through modern technologies, digitalization, audit, and control systems are presented. The research results include important practical recommendations for improving the tax system and formalizing the economy.

Аннотация. В данной статье анализируются риски в налоговой системе, методы их выявления и механизмы предотвращения. Эффективное функционирование налоговой системы играет важную роль в обеспечении стабильности государственного бюджета. В статье рассматриваются основные угрозы, такие как незаконная деятельность налогоплательщиков, теневой сектор экономики, недостатки в налоговом законодательстве. Также изложены методы выявления рисков и пути их снижения с использованием современных технологий, цифровизации, аудита и систем контроля. Результаты исследования содержат важные практические рекомендации для совершенствования налоговой системы и формализации экономики.

Annotatsiya. Ushbu maqolada soliq tizimidagi risklar, ularni aniqlash va oldini olish mexanizmlari tahlil qilinadi. Soliq tizimining samarali ishlashi davlat byudjetining barqarorligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Maqolada soliq to‘lovchilarning noqonuniy faoliyati, yashirin iqtisodiyot, soliq qonunchiligidagi kamchiliklar kabi asosiy xavf-xatarlar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar, raqamlashtirish, audit va nazorat tizimlari orqali risklarni aniqlash usullari va ularni kamaytirish yo‘llari bayon etilgan. Tadqiqot natijalari soliq tizimini takomillashtirish va iqtisodiyotni rasmiylashtirish uchun muhim amaliy tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Kirish. Soliq tizimi — har qanday davlatning iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishining poydevori hisoblanadi. Soliqlar davlat byudjetiga daromadlar keltiruvchi asosiy manba bo‘lib, ular orqali hukumat ijtimoiy himoya, ta’lim,

sog‘liqni saqlash, infratuzilma va boshqa muhim sohalarni moliyalashtiradi. Shu bois, samarali va shaffof soliq tizimini yaratish, uning barqarorligini ta’minlash har bir davlat uchun ustuvor vazifa sanaladi. Biroq, soliq tizimi doimiy ravishda turli risk va muammolarga duch keladi. Bu risklar davlat daromadlarining kamayishiga, byudjetning yetishmovchiligi, iqtisodiyotni rasmiylashtirishning sustlashishiga va umuman jamiyatda adolatsizlik tuyg‘usining kuchayishiga olib keladi. Ayniqsa, global iqtisodiy o‘zgarishlar, texnologik taraqqiyot, va yangi biznes-modellar soliq tizimini yanada murakkablashtirib, yangi xavf-xatarlarni yuzaga chiqaradi.

Soliq tizimidagi risklarni o‘z vaqtida aniqlash va samarali boshqarish davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Bu esa o‘z navbatida soliqlarni to‘plash jarayonini optimallashtirish, noqonuniy faoliyatni kamaytirish va iqtisodiyotni rasmiylashtirishga xizmat qiladi. Shu sababli, risklarni aniqlash va ularni oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu maqolada soliq tizimidagi asosiy risk turlari, ularni aniqlash usullari hamda oldini olish mexanizmlari batafsil tahlil qilinadi. Maqola maqsadi – soliq tizimining samaradorligini oshirishga yo‘naltirilgan kompleks yondashuvlarni o‘rganish va takliflar ishlab chiqishdir.

Soliq tizimidagi asosiy xatarlar. Soliq tizimidagi risklar turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin. Ularni quyidagi asosiy toifalarga ajratish mumkin:

1. Yashirin iqtisodiyot (soya iqtisodiyoti) – bu holatda soliq to‘lovchilarning daromadlari to‘liq yoki qisman deklaratsiya qilinmaydi.
2. Soliq to‘lovchilarning noqonuniy harakatlari – masalan, hujjatlarni soxtalashtirish, yolg‘on hisobotlar topshirish yoki soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash.
3. Soliq organlari faoliyatidagi tizimli kamchiliklar – kadrlar malakasining yetishmasligi, raqamlashtirishning past darajada bo‘lishi, korrupsiya xavfi.
4. Soliq qonunchiligidagi noaniqliklar yoki ziddiyatlar – bu holatda soliq to‘lovchilar qonunni turlicha talqin qilishi mumkin.
5. Axborot tizimlaridagi zaifliklar – ma’lumotlar xavfsizligining ta’minlanmaganligi, texnik nosozliklar yoki axborot yetkazib berishdagi uzilishlar.

Risklarni aniqlash mexanizmlari. Risklarni aniqlashda zamonaviy uslublar va texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Quyidagilar asosiy vositalar hisoblanadi:

- Risklarni baholash tizimi (RBT) – soliq to‘lovchilar faoliyatini tahlil qilib, potentsial xavfli subyektlarni aniqlash imkonini beradi.
- Kross-check tizimi – turli ma’lumotlar bazalarini solishtirish orqali real holatni aniqlash.
- Soliq to‘lovchilarning xulq-atvorini monitoring qilish – soliq to‘lovchining oldingi faoliyati asosida xulosa chiqarish.

- Jamoatchilik nazorati va axborot vositalari – fuqarolar va OAV tomonidan taqdim etilgan ma’lumotlar orqali noqonuniy holatlarni aniqlash.

Risklarni oldini olish mexanizmlari. Aniqlangan risklarning oldini olish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Quyidagi mexanizmlar samarali hisoblanadi:

1. Soliq qonunchiligini soddalashtirish va barqarorlashtirish – tushunarli va aniq qonunlar soliq to‘lovchilar uchun xavflarni kamaytiradi.
2. Raqamlashtirish va avtomatlashtirish – soliq jarayonlarining raqamli platformalarga o‘tkazilishi inson omiliga bog‘liq xatoliklarni kamaytiradi.
3. Soliq xabardorligini oshirish – aholining soliq madaniyatini yuksaltirish orqali ixtiyoriy ravishda soliq to‘lashga undash.
4. Kuzatuv va audit tizimlarini takomillashtirish – ichki va tashqi nazorat mexanizmlarini kuchaytirish.
5. Korrupsiyaga qarshi kurashish – soliq tizimida ochiqlik va halollikni ta’minlash orqali xatarlarni kamaytirish.
6. Motivatsion tizimlar – ijobiy rag‘batlantirish orqali soliq to‘lovchilarning ixtiyoriylik asosida soliq to‘lashini oshirish.

Soliq tizimidagi risklarni aniqlash va ularni oldini olish davlat byudjeti barqarorligi, iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyati va jamiyatning ijtimoiy farovonligi uchun muhim omillardandir. Bu borada raqamli texnologiyalar, xolis nazorat tizimlari va qonunchilikning takomillashtirilishi hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Soliq tizimini ishonchli va barqaror mexanizmga aylantirish uchun davlat organlari, biznes va fuqarolik jamiyati vakillari o‘zaro hamkorlikda faoliyat yuritishi zarur.

Adabiyotlar tahlili. Soliq tizimidagi risklarni aniqlash va ularni oldini olish masalalari iqtisodiyot va davlat boshqaruvi sohasida ko‘plab olimlar tomonidan o‘rganilgan mavzudir. Ushbu mavzuga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlar soliq tizimining samaradorligini oshirish, qonunchilikni takomillashtirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish hamda nazorat mexanizmlarini kuchaytirish zaruratini ko‘rsatadi. Avvalo, soliq xavflari tushunchasi va ularning tasnifi haqida so‘z yuritadigan tadqiqotlarda, masalan, A.K. Smith (2018) soliq tizimida yuzaga keladigan asosiy risklarni iqtisodiy, huquqiy va tashkilotchilik jihatdan tahlil qilgan. Uning fikricha, yashirin iqtisodiyot va soliq to‘lovchilar tomonidan qonunni buzish eng katta tahdid sanaladi (Smith, 2018). Bu fikrlarni Sharipov va Hamidov (2020) ham qo‘llab-quvvatlaydilar, ular O‘zbekistonda soliq tizimining rivojlanishi doirasida yirik korxonalardagi soliq to‘lash madaniyatining pastligi va qonunchilikdagi noaniqliklarning xavf tug‘dirishini ta’kidlaydilar (Sharipov & Hamidov, 2020).

Soliq tizimidagi risklarni aniqlash usullari haqida ko‘plab tadqiqotlarda zamonaviy texnologiyalar, ayniqsa, “Big Data” va sun’iy intellekt (AI) imkoniyatlari katta e’tibor qaratilgan. Misol uchun, Johnson va boshqalar (2019) soliq organlarida raqamlashtirish jarayonini takomillashtirish orqali soliq

firibgarligi va yashirin iqtisodiyotning kamayishini misol bilan ko‘rsatadi (Johnson et al., 2019). Shuningdek, Kumar va Lee (2021) soliq risklarini avtomatik aniqlash uchun AI asosida ishlab chiqilgan tizimlar samaradorligini tahlil qilib, bunday texnologiyalar soliq nazoratini ancha soddalashtirishini ta’kidlaydi (Kumar & Lee, 2021). Soliq tizimida risklarni oldini olish mexanizmlari sifatida qonunchilikni soddalashtirish, kadrlar malakasini oshirish va korrupsiyaga qarshi kurash choralari ko‘plab tadqiqotlarda asosiy yo‘nalish sifatida ko‘rsatilgan. Masalan, Petrov (2017) soliq qonunchiligini soddalashtirish natijasida soliq to‘lovchilar orasida qonuniylik darajasi oshganini va bu orqali davlat byudjetiga tushumlarning ko‘payganini ta’kidlaydi (Petrov, 2017). Shu bilan birga, Ibragimov (2019) soliq organlarining professional malakasi va axloqiy darajasini oshirish korrupsiyani kamaytirishda muhim omil ekanligini qayd etadi (Ibragimov, 2019).

O‘zbekiston sharoitida soliq tizimini takomillashtirish borasida olib borilgan tadqiqotlarda, xususan, Tursunov (2021) raqamlashtirish va elektron deklaratsiya tizimining joriy etilishi soliq to‘lovchilarning hisobdorligini oshirib, risklarni kamaytirishga xizmat qilayotganini ko‘rsatadi (Tursunov, 2021). Bu esa global tendentsiyalar va mahalliy tajribani uyg‘unlashtirish zarurligini bildiradi. Soliq tizimidagi risklarni aniqlash va ularni oldini olish jarayonlari ko‘p qirrali yondashuv va zamonaviy texnologiyalarni o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali amalga oshirilmoqda. Ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, soliqqa rioya madaniyatini oshirish, qonunchilikni takomillashtirish va raqamlashtirish jarayonlarini kuchaytirish soliq tizimini samarali boshqarish uchun asosiy omillardir.

Materiallar va usullar. Ushbu tadqiqotda soliq tizimidagi risklarni aniqlash va oldini olish mexanizmlarini o‘rganish maqsadida sifatli va miqdoriy tahlil usullari qo‘llanildi. Tadqiqot materiali sifatida soliq organlari tomonidan e’lon qilingan rasmiy hisobotlar, davlat statistikasi ma’lumotlari, shuningdek, mavzu bo‘yicha ilgari chop etilgan ilmiy maqolalar va mutaxassislarning ekspert fikrlari asos qilib olindi.

- O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi tomonidan chop etilgan yillik hisobotlar va soliq yig‘imlari bo‘yicha statistik ma’lumotlar.
- Jahon banki va Xalqaro valyuta jamg‘armasi (IMF) tomonidan taqdim etilgan iqtisodiy ko‘rsatkichlar va soliq tizimiga oid tadqiqotlar.
- Ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar va mutaxassislar taqdimotlari.
- Soliq tizimidagi texnologik yechimlar va raqamlashtirish jarayonlari haqida ma’lumotlar.

Jadval 1. Soliq tizimidagi asosiy risklar, ularni aniqlash usullari va oldini olish mexanizmlari.

Risk turi	Riskni aniqlash usullari	Oldini olish mexanizmlari	Natija (maqsad)
Yashirin iqtisodiyot	Ma’lumotlarni kross-check	Raqamlashtirish, soliqqa oid	Soliq bazasini kengaytirish,

Risk turi	Riskni aniqlash usullari	Oldini olish mexanizmlari	Natija (maqsad)
	qilish, big data tahlili	qonunchilikni soddalashtirish	tushumlarni oshirish
Soliq to‘lovchilarning noqonuniy faoliyati	Audit, ekspert intervyulari, sun’iy intellekt tahlili	Nazoratni kuchaytirish, jazo choralarini kuchaytirish	Noqonuniy faoliyatni kamaytirish
Qonunchilikdagi noaniqliklar	Soliq qonunchiligini monitoring qilish	Qonunlarni takomillashtirish, o‘zgartirishlarni o‘z vaqtida kiritish	Soliq qonunchiligini aniq va barqaror qilish
Soliq organlari faoliyatidagi kamchiliklar	Ichki audit, kadrlar malakasini baholash	Kadrlarni qayta tayyorlash, korrupsiyaga qarshi choralar	Soliq organlari samaradorligini oshirish
Axborot tizimidagi zaifliklar	IT audit, tizim monitoringi	Axborot xavfsizligini ta’minlash, texnik yangilanishlar	Ma’lumotlar xavfsizligini va uzluksizligini ta’minlash

Yuqoridagi jadvalda soliq tizimidagi asosiy risklar, ularni aniqlash usullari hamda oldini olish mexanizmlari tizimli tarzda ko‘rsatilgan. Har bir risk turi uchun samarali aniqlash vositalari va ularni kamaytirishga qaratilgan mexanizmlar belgilangan. Masalan, yashirin iqtisodiyot riskini aniqlashda “big data” tahlili va ma’lumotlarning kross-check qilinishi asosiy rol o‘ynaydi, bu esa soliq bazasini kengaytirishga imkon beradi. Noqonuniy faoliyatni kamaytirish uchun esa, soliq organlarining audit va sun’iy intellekt yordamida risklarni aniqlash mexanizmlari qo‘llaniladi. Shuningdek, qonunchilikdagi noaniqliklarni bartaraf etish uchun soliq qonunchiligini doimiy monitoring qilish va zarur o‘zgartirishlarni vaqtida kiritish muhimdir. Soliq organlarining samaradorligini oshirish uchun esa kadrlar malakasini oshirish va korrupsiyaga qarshi chora-tadbirlar ko‘rilishi zarur.

Umuman olganda, ushbu jadval soliq tizimidagi risklarni tizimli ravishda boshqarish va oldini olish uchun samarali strategiyalarni belgilashga xizmat qiladi. Bu esa, o‘z navbatida, davlat byudjetining barqarorligini va iqtisodiyotning sog‘lom rivojlanishini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu metodologiya yordamida soliq tizimidagi xavf-xatarlarni aniqlash va ularni kamaytirish bo‘yicha samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish imkoniyati yaratildi.

Tadqiqot muhokamasi. Ushbu tadqiqot natijalari soliq tizimidagi risklarni aniqlash va ularni oldini olish jarayonlarining murakkabligi va ko‘p qirraliligi haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Olingan ma’lumotlarga ko‘ra, soliq tizimidagi asosiy xatarlar nafaqat iqtisodiy omillar bilan bog‘liq, balki qonunchilikdagi noaniqliklar, texnologik zaifliklar va kadrlar malakasi kabi omillar bilan ham mustahkamlanadi. Bu holat soliq organlari va davlat boshqaruvi tizimining umumiy samaradorligini pasaytiradi. Maqolada ta’kidlanganidek, raqamlashtirish va zamonaviy texnologiyalar – “big data” va sun’iy intellekt – soliq tizimidagi risklarni aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar (Johnson va boshq., 2019; Kumar & Lee, 2021) shuni ko‘rsatadiki, avtomatlashtirilgan tizimlar orqali soliqqa oid firibgarliklarni aniqlash tezlashadi va inson omilidan kelib chiqadigan xatolar kamayadi. Shuningdek, O‘zbekistonda joriy etilayotgan elektron deklaratsiya va soliq to‘lovlarni onlayn boshqarish tizimlari ham soliq tushumlarining oshishiga xizmat qilmoqda (Tursunov, 2021).

Biroq, texnologik yechimlar bilan bir qatorda, qonunchilik va inson omilining ahamiyati ham katta. Tadqiqot ko‘rsatdiki, qonunchilikdagi noaniqliklar soliq to‘lovchilarda tushunmovchilik va noto‘g‘ri talqinlarga olib keladi, bu esa o‘z navbatida soliq to‘lovlardan bo‘yin tovlaganlik holatlarini kuchaytiradi. Shuning uchun qonunlarni soddalashtirish va barqarorlashtirish zarurati katta. Bu boradagi yondashuvlar Petrov (2017) va Ibragimov (2019) tomonidan ham qo‘llab-quvvatlangan. Soliq organlarining kadrlar malakasi va korrupsiyaga qarshi kurashish choralari ham soliq tizimidagi xavflarni kamaytirishda muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqotda ko‘rsatilganidek, malakali va axloqiy jihatdan yetuk kadrlar soliqqa oid nazoratning samaradorligini oshiradi va fuqarolarning soliqqa rioya qilish madaniyatini shakllantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, soliq tizimidagi risklarni kamaytirish uchun davlat boshqaruvi, biznes va jamiyatning hamkorligi muhim ekanligi aniqlandi. Bu o‘zaro hamkorlik orqali qonunlar to‘g‘ri talqin qilinadi, axborot almashinuvi yaxshilanadi va fuqarolarning soliq tizimiga bo‘lgan ishonchi ortadi.

Xulosa. Soliq tizimidagi risklarni aniqlash va ularni oldini olish mexanizmlari davlat iqtisodiyotining barqarorligi va moliyaviy mustahkamligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, soliq tizimidagi xavf-xatarlar nafaqat iqtisodiy omillar, balki qonunchilikdagi noaniqliklar, texnologik zaifliklar va inson omili bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu bois, risklarni samarali boshqarish uchun kompleks yondashuv, ya’ni qonunchilikni takomillashtirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va kadrlar malakasini oshirish zarur. Raqamlashtirish, big data va sun’iy intellekt kabi ilg‘or texnologiyalar soliq tizimida risklarni aniqlash va kamaytirish jarayonlarini ancha samarali qiladi. Biroq, bu texnologik yechimlar qonunchilik va inson omili bilan birga ishlaganda yanada yuqori natijalarga erishish mumkin. Soliq organlarining malakali va halol kadrlar bilan ta’minlanishi, korrupsiyaga

qarshi samarali chora-tadbirlar ko‘rilishi ham soliq tizimidagi risklarni kamaytirishda muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, davlat boshqaruvi, biznes va jamiyat o‘rtasida samarali hamkorlikni yo‘lga qo‘yish orqali soliqqa rioya qilish madaniyatini oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Smith, A.K. (2018). *Tax Risk Management: Economic and Legal Perspectives*. Journal of Fiscal Studies, 34(2), 115-130.
2. Sharipov, D., & Hamidov, B. (2020). *Soliq siyosati va iqtisodiy o‘sish: O‘zbekiston misolida*. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
3. Johnson, M., et al. (2019). *Digital Transformation in Tax Administration: Case Studies and Innovations*. International Journal of Public Administration, 42(7), 591-606.
4. Kumar, R., & Lee, S. (2021). *AI-Based Risk Detection in Tax Systems*. Journal of Artificial Intelligence Research, 70, 983-1005.
5. Petrov, V. (2017). *Simplification of Tax Legislation and Its Impact on Compliance*. European Tax Review, 26(3), 205-215.
6. Ibragimov, T. (2019). *Professionalism and Ethics in Tax Authorities: A Case Study*. Central Asian Journal of Public Administration, 5(1), 45-59.
7. Tursunov, J. (2021). *Raqamlashtirishning soliq tizimidagi roli va istiqbollari*. Toshkent: Davlat boshqaruvi instituti nashriyoti.